

Հատակութիւնն յառաջ է քան զհռչակաւոր Մեկիտիկեան գնդին (+ 174), որոց Հասն Փ. Հայոց Միտիտինէ քաղէն ըլլալով՝ այսպէս կոչեցան. կոչուին եւս Շանքաճից Լե. գեռն, աղօթքով երկընքէն որոտածայն անձրեւ իջեցընելուն Համար: Այս Բիւրս Սրբոց պատուի եւ ի Սպանիա, ի Գերմանիա եւ յիտալիա, եւ յատկապէս ի Բիւրս, ի Բիւրս, ի Ենքա, եւ յայլ քաղաքս:

Շարալարեի Զ. Դ. Գ. Բ. ԱՆԻՇԱՆ

ԳՆԱԿԱԿԱՆԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ս. ԳՐԻՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՎՐԱՅ:

(D^r. V. ERMONI, DE LA MISSION

DES LAZARISTES, PARIS).

Ա Ջ Դ

ԱՄԻ 1897 ի Ֆրիպոնի Զօհիցե-րիոյ՝ Համագայիկն ուստեմական ժողովք մը գտնարեցաւ, յորում եղանաւոր բանաւսիք գրեցին կամ խօսեցան այլ եւ այլ հեւրոց վրայ. եւ այսպէս այդ գրուածք կամ յոսնախօսութիւնք, ըստ իւրաքանչիւր յեղուց հրատարակուեցան: Այս բանախօսութեանց մէջ եւ վերոյիշեալ V. Ermoni ծաւոր հայագիտիկն մի գրեցածն ալ՝ Աստուածաշինի հայկական քարգմանութեան վրայ, զոր նկատելով իրեն հետաքննական եւ կարեւոր, քարգմանութեամբ կը դնենք հոս ի վայելիս հասարակաց, յաւելնով մեր կողմանէ մեզի կարեւոր կամ օգտակար երեւցած մի քանի ծանօթութիւններ (զորս աստեղանիշ

ե հօգրեցաւ Ս. Թերեգիայ կուսի. թէ ի ժամանակուն (5 հոկտ. 1582) ուրիշ Սրբոց մանց հետ՝ տեսած ըլլայ եւ զԱրարատեան վկայս՝ իր հոգին ընդունելու եկած, ինչպէս որ խոստացեր էին իրեն. անշուշտ յատուկ սէր եւ յարգութիւն ունեցեր է անոնց:

1. Ըստ մանց, առաջ այլ կայր Մեկիտիկեան անձամբ լեզուն մի, որուն խառնուեցան այս նահապետքս:

պիտի դնենք), քաց ի հեղինակին ծանօթութեանց. — Կանխաւ կը ծանուցանենք ես՝ որ յօրոշման հետ սերտ կապակցութիւն չունեցող կէտերը յապաւոր ենք:

Զ. ՍՏԵՓ. ՍԱՐԵԱՆ

Ս. Գրոց Հայկական թարգմանութեան վրայ քննադատութիւնն ցարդ՝ յոյժ սակաւ գրաւած է*, ինչպէս որ քաջածանօթ է այդ Աստուածաշինի արդի մեկնաց: Եւ յիշատի, մինչդեռ միւս արեւելեան թարգմանութեանց վրայ կարեւոր եւ լուրջ աշխատութիւնը եղած են, Հայկականի մասին հագիւ մի քանի աննշան երկեր լոյս տեսած են, եւ որք թուի թէ Հատ մասամբ ապարդիւն ճեպքեր են: Բայց Հայկական թարգմանութիւնը հիմնովին ուսումնասիրելու մասին եղած անփութութեան պատճառն անշուշտ՝ նոյն լեզուին ընդհանուր աղիտութիւնն է. — Գիտելի կէտ մ'ալ կայ, այսինքն՝ վերջին տարիներուն մէջ բուն ետանդ մը տեսնուեցաւ արեւելեան լեզուաց ուսման մէջ ընդհանրապէս, այլ զիստաւորապէս սեմականներուն. սակայն զրգազգարար, այս արեւելագիտական շարժման մէջ՝ Միւրոպայ լեզուին վրայ Հարեանցի ակնարկ մը միայն ձգուեցաւ: Բուն ճշմարիտ Հայերէնագիտաց թիւն ոչինչ է**.

* Եւրոպացոց այս մասին կատարած աշխատութիւններն մասնակեանք են եւ Հատ ալ գտնացուցիք. — Իսկ ասոնց մէջ նախապահելիք են Griesbach, Vet. et Nov. Test. variant. Armen. 1796. — S. Prideaux Trégelles. Nouveau Test. grec. Ըստ Հրատարակողիս Հայերէն լեզուն պիտութեան պատճառաւ, խորհրդածութիւնքն ալ մեծ որք մը չունին. — Charles Rieu, Բիւրսական թանգարանի ուսուցիչն, որ Ոսկանի եւ Զօհրայի տաղարութիւնները համեմատեց յունական եւ ուրիշ թարգմանութեանց հետ. — Th. Hartwell Horne, An introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures, 14 edit. 1877. f. IV. 312-315. — Félix Nève, L'Armén. Chrét., Kaulen, Einleit., etc. Cornély, եւ այլք. — Հմտ. Մատնադարամ Ուոյի. Թարգմանութեանց մասին. Վենետիկ. 1889. էջ 244-5. — I. PP. Martin, Introduction à la Critique textuelle du Nouveau Testament. Paris. 1885. էջ 334.

** Հմտ. Ուսումնասիրութիւնը Հայ լեզուի եւ մատնագրութեան յարեմտութիւն (Թի-Թի գար). Վենետիկ. 1893:

Այս էական պատճառաւ՝ բաղմամբ մեկ-
նական խնդրոց մէջ, որք բանասիրաց եւ
ոսնոր կրնան վառել, զայս ընտրեցի բանա-
խօսութեանն նմով:

Ա

Հայկական թարգմանութեամբ պատմութիւնն.

Առն մենկիւնք ընդհանրապէս համաձայն
կը հաստատեն՝ թէ հայկական թարգմանու-
թեան ծագումն շատ մութ է և խաւար. վասն
զի մեզի հասած պատմական տեղեկութիւնք
չեն բաւ բաւականի ճշդեալք և ոչ ալ ճիշդք,
և իւրաւ մէջ ալ անմիաբան ըլլալով՝ այս
մասին լոյս մը չեն ծագեր. և նոյն իսկ
կը կասկածիմ՝ որ երկար ատեն այս ցա-
ւալի և զուցէ նուաստացուցիչ անօտուզու-
թեան մէջ մնալու պիտի գտնապարտուինք:
Այսու հանդերձ, թէպէտ անկարելի եւս ըլ-
լայ այս խնդրոյն վնասկան լուծումն տալ
ներկայապէս, բայց այդ անհնարութիւնն
պէտք չէ վհատեցնել զմեզ, որով խափա-
նովոր փորձ մ'ընելու՝ թէ արդեօք կրնանք
յաշոգիլ դիւտ մ'ընելու: Միանաւոր թէ ա-
ռաջարկեալ խնդրոյս գիտարութիւնն պիտի
մղէ զմեզ ի մանրակրկիտ քննութիւն, որպէս
զի գէթ ցարդ կատարուած քննութիւնները
ստուգենք և հաստատենք, և իմանանք թէ
խնդիրն որ կ'էաին հասեր է:

Արդի քննասիրաց քիչ շատ հաւանական
մականքերութեանց մէջ մտնելէն տուջ, հարկ
է նոյն իսկ հայ մատենագրաց հետ խոր-
հրդակցել և ասոնց բերնէն առնուլ նախ-
նական տեղեկութիւնները: Եւ ճիշդ խօսե-

լով, մեր տրամագրութեան ներքոյ գտնուող
պատմական միակ նշանակէտն այս է: Արդ
երբեք հայ մատենագիրք դրած են հայկական
թարգմանութեան ծագման վրայ. և են (մեր-
ճառարապէս) Կորին, Մովսէս Խորենացի և
Ղազար Փարպեցի:

Կորին, իւր Սրբոյն Մեարտապ Վարդաշ¹*
մէջ (գրուած** 441—452), այսպէս կը պատ-
մէ ըստ իմաստին. Վնամշապհոյ թագաւո-
րութեան հինգերորդ տարին (որ է 397),
Ս. Մեսրոպ զնաց նախ յԵղեսիա, յետոյ յԱ-
միզ***, վերջապէս ի Սամոս, հաստատամիա՝
հարեւու համար հայերէն ալիարեւորք, ի
Սամոս (ուզղելի, Սամուսատ), ուր ուխտ
եկեղեցւոյն և եպիսկոպոսն զինքն մեծաւ
պատուով ընդունեցան, Մեսրոպ հայեցիպէ-
ցաւ Ռուսիկոս յոյն գրադիտին, և և յա-
րուցեալ յաղօթիցն՝ հետեղծ զնշանագիրս
մեր հանդերձ Ռուփիկոսիս. . . կերպա-
ձեւեալ զգիրն. . . Եւ իսկոյն ի թարգ-
մանութիւնն ձեռնարկեալ խորհրդարար սկսա-
նելով յԱռակոց իմաստնայն Սողոմոնի. . .
Եւ աշակերտք նորա Յովհանն և Յովսէփ ի
նոյնս նպատակ ինէին****)։ — Յետ սակաւ
ժամանակի Մեսրոպ այցելութեան եկաւ ա-
սորի եպիսկոպոսին, որ ուրախակից եղաւ
սրբոյն կատարած գործոյն համար և իսկ
Վնամշապհոյ թագաւորութեան վեցերորդ տա-
րին (398), պարձաւ ի Նոր քաղաքն, ինչ-
պէս որ Հովմայեցիք կը կոչէին զՎաղար-
շապատ — Յետոյ ինքն Կորին զրկուեցաւ
ի Կ. Պօլիս Եզնիկայ հետ, հաւանականաբար
փնտելու համար թարգմանելի գիրքը. — և
վերադարձան բերելով Ս. Գրոց օրինակ մը,
մի քանի սուրբ Հայոց երկեր, Նիկիոյ ու

1. Կորինի մասին կը գրէ Scrivener. « The
true history of wich we cannot now make
out, for, as given by his contemporaries, it is
already obscured by legend and miracle..... »
(II, p. 148, note 2, 4 Edit. Miller).

* Սոփիքոյ ճայկ. Վնեւորի. 1854. Հտ. ԺԱ.

** Հմտ. Բաղմամբ, 1897, Մարտ, Յուլիս:

*** Մենք չկրցանք գտնել Ամիզ մեր ապագրին մէջ,
այլ ի Միջագիտոս:

**** Սոփեքոյ նոյն. էջ 10, 11:

***** Scrivener եթէ գրոց զիւրի մասին պատմուած
հրաշքը անքննուելի կը համարի, թէպէտեւ փաստ
չի բերեր, բայց արդեօք անտեղի չէ Կորեան պատմու-
թիւնը կասկածելի ենթադրելն նոյն իսկ Աստուա-
ծանչի թարգմանութեան մասին, յորում հրաշք տեղի
չէ ունեցած: — Այս, ընդունելի է թէ շատ տեղ
անիմանալի իմաստներ կան տնոր մէջ, այլ այդ ար-
եղծք զբաւառաց թերութիւնք չէ (Հմտ. Պատմ. Հայոց
Դպրութիւն. Վնեւորի. 1886. էջ 293 — և Բազ-
մամբ վեցերորդէն):

Եփեսոսի ժողովոց կանոնները: — Կորին աշապե կը վերջացընէ իւր պատմութիւնը. «Իսկ... սրբոյն Սահակայ... զեկեղեցական զգրոց զգումարութիւնն կանխաւ ի յունարէն բարբառոյ ի հայերէն թարգմանեալ... Դարձեալ յետ այսորիկ առեալ հանդերձ Եղանազարաւազոյն զյանկարծապիտ զփութանակի թարգմանեալն»՝ հաստատուր ճշմարիտ օրինակօցն բերելովք. և շատ եւս այլ մեկնութիւնս գրոց սրբոց թարգմանէր*...»:

Հոս կ'աւարտի Կորեան պատմութիւնն: — Հարեանցի կերպով դիտել կու տանք՝ որ հայ մատենագիրս չըսեր թէ ինչն Մեսրոպ Առակաց գրոց թարգմանութեան նախ ձեռք զարկաւ**, և թէ արդեօք թարգմանեմ է ուրիշ գիրք***, և թէ ի՞նչ լեզուէ թարգմանեմ է****: Մովսէս Խորենացի՝ Պատմաբիւրքն Հայոց՝ գրոց մէջ, կը պարզէ և կ'ընդլայնէ Կորեան պատմութիւնը. այսինքն, 370էն առաջ Պարսիկ տիրեցին Հայաստանն, և Մերութեան «գորս միանգամ գիրս գտանէր»՝ այլեր, և հրաման տայր մի ուսանել զգալութիւն յու նարէն, այլ պարսիկ. և մի ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել...: Չի յայնժամ գիր զպրութեան Հայոց չեւ եւս էր լիայ, և յու նականաւն վարէին եկեղեցւոյ կարգը*****: Իսկ յամի 395 յունուար, մեռնելով Թէոփոս Մեծն, Հայաստանն Բաժնուեցաւ ի մէջ Արկադիայ և Թադաւորին Պարսից. վերջինս առաւ արեւելեան զաւանները՝ յորս է Այ-

րարատն, որ է Վաղարշապատ կամ Էջմիածին, Նոր քաղաքն Հոռովմայեցոց, որ կրօնական կեպոն մ'եղաւ: Մեսրոպայ հնարած ալիքաբետն զործածուեցան նախ միայն Պարսկահայոց մէջ, վասն զի Յունաց բաժին Հայաստանի մէջ աղիքուած էր ասորեան, և ամէն գրութիւնք յունարէն պիտի ըլլային*****: Մեսրոպ, Հոռփանոսի օգնականութեամբ տառերը կերպաձեւեղեմ ետըր, սկսաւ թարգմանութիւնը, և իւր երկու աշակերտաց, Յովհաննու Եկեղեցաց և Յովսեփայ Պաշտաւցոյ, զործակցութեամբ «Իսկոյն ի թարգմանութեան ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց, բոլորով զակ զբանն և երկու յայտնիս և զՆոր կտակս յեղով է հայ բան»*****: — Յամին 406 Մեսրոպ դառնալով յԱղուանից ի Հայս «գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապելոյ յառօրոյն» յոչ լինելոյ յու նին*****: Թուի թէ Հայրապետս յու նական օրինակի մը թարգմանելը վերադաս պիտի համարէր, եթէ Մերութեան երեսուն տարի առաջ այրել տուած չըլլար բոլոր յոյն գիրքերը:

Խորենացւոյ պատմութեան վերջ կու տանք հոս: — Իսկ Կորեան վերագոյն մէջ բերուած տողերէն թուի թէ կարելի է ենթադրել՝ որ Մեսրոպայ ի Սամոս թարգմանութիւնն՝ յու նական օրինակի վրայ եղած է. և այդ են թաղութիւնն անտեղի կամ անհաւանական չերիւիր: Վասն զի, եթէ յիշեալ Հոռփանոսն

* Ստիկերը նոյն. էջ 16, 17:

** Մատենանք թէ որչ զկերպով կը ղնէ խորհրդաւորաբար: «Խորհրդաւորս սկսանելով Ստակաց» այսինքն ի պէտս մամկանց. (Հմտ. Բառգ. Հայկ. Հատ. Ա. էջ 976): — Մատեն. թարգմ. մայմեաց. կարծիք Ս. Վ. Պարոնեանի, էջ 216:

*** Թուի թէ Յօղածաղբին աչքէն վրիպեր են Կորեան յաջորդ խօսքերն. և ի թարգմանութիւնն ձեռն արկեալ... բովանդակեալ զբանն և երկօցս յայտնիս. զինքն կտակարանմով յեղով է հայ բան» (էջ 14). — Թեպէտեւ Խորենացին ի հակառակէն կը ղնէ զմիտ կտակի (Հմտ. Պատմ. Հայ. Վնեհաթիկ. 1881. էջ 820): Զսամ և երկու քառից իմաստն համար Հմտ. Բազմավէպ. 1893. Ապրիլ. էջ 161. Ժամօթ. 1. — Ընթացք տեսական մատուցածարանութեամբ. Վնեհաթիկ. 1894. էջ 145, 6:

**** Թեպէտեւ և Կորին որոշ կերպով չըսեր ինչ լե-

զուէ թարգմանելը, քայց պատմութեան իմաստէն, թէ և սակաւ մի մթին է, կ'իմացուի թէ յունականէն թարգմանել է, ինչպէս ինքն իսկ Յօղածաղբին յետոյ պիտի ըսէ: Վասն զի կը գրէ Ս. Ստակայ (որ Պարսից բաժինն մէջ էր) համար. և ի թարգմանութեան պարապելոյ... յառօրոյն, ու լինելով յուրի. զի ի Մեւրածանայ այրեալ լինէին յոյն գրեանն (հանուր աշխարհիս)» (Ստիկերը նոյն. էջ 12): Մինչդեռ Մեսրոպ զտնուելով նոյն միջոց Յունաց բաժին Հայաստանի մէջ՝ այս ցոտարութիւնն ապաս էր (Հմտ. Մատեն. Հայկ. թարգմանութեամբ. Վնեհաթիկ. էջ 94. — դարձեալ, Բազմավէպ վերջերեւոյ. էջ 142. Ժամ. 1):

1. Գրեմ Գ. դ. 12.....

***** Պատմ. Հայ. էջ 472:

***** Պատմ. Հայ. էջ 821-2:

***** Նոյն. էջ 822:

***** Նոյն. էջ 823:

է ինքն Հռուփինոս, յայտնի է՝ թէ ոս յուն ազգի է. և բաց աստի, Կորինն եւս կը հաւատա՞նք թէ Եղեմիայ մէջ շատ Հայեր կային որք յունարէն և ասորերէն կը սորվէին:

Խորենացւոյ Հայոց պատմութեան¹ մէջ ալ կը կարդանք՝ որ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ իրենց աշակերտներէն զիկեցին յեղեմիա և ի Բիւզանդիոն, «զի որ իմանգամ զտցի անդ զիրք ասացեալ նոցին սրբոց հարցն առաջնոց, թարգմանեալ ի մեր լեզուս բերցին փութով»². Իսկ Ս. Գրոց թարգմանութեան մասին կը խօսի նոյն Խորենացին յետ Եփեսոսի ժողովոյն միայն՝. «Ապա եկեալ թարգմանիչն մեր՝ զորոց անուանքն յիշատակեցաք՝ յառաջագոյն, զորին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ, և մատուցին զթուղթսն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնաւ գլխով, և զստոյգ օրինակս գրոց»³. Զոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ, դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեան, փութալի հանդերձ նոքօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ: Բայց քանիդ անգատէր էին մերում արուեստի, ի բազում մասանց թեւացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքաանդրիա՝ ի լեզու պանծալի (յոյն), ի ստոյգ յօգանալ ձեմարանին վերաբանութեան»:

Ղազար Փարպեցի, որ Ե դարուն երկրորդ կիսուն մէջ կը գրէր⁴, կը հաստատէ թէ Գ դարուն վերջին տասն տարինեուն մէջ «պաշտօն եկեղեցւոյ և կարգացմանը զորոց ասորի ուսմամբ վարէին»⁵: Մեծ Հայոց

մէջ, զոր ժողովուրդն չէր հասկանար. — Հայ թագաւորաց հրովարտակներն եւս կը գրուէին յոյն կամ ասորի տառերով: Յետ դիւտի հայերն ալփաբետաց, «Ժողովեալ ամենայն աւագ քահանայք աշխարհին Հայոց, հանդերձ երանելեալ Մաշթոցի և ամենայն նախարարօք աշխարհին Հայոց և մեծամեծ տառնուտերօք՝ առ թագաւորն Հայոց Առաքիւղայուհ, և հանդերձ թագաւորան սկսան աղաչել զսուրբ կաթողիկոսն (390—438) Սահակ՝ արկանել զանձն յաշխատութիւն հոգեւոր, և թարգմանել զաստուածաշունչ կտակարանս ի յոյն լեզուոյ ի հայ բարբառս. . . . Սուրբն Սահակ . . . թարգմանեաց զկտակարանս ամենայն զիստեցեայն ճշմարիտ մարգարէիք ի սուրբ Հոսեւոյն, և հաստատեալ կնքեաց երջանիկ առաքելութիւն զնորոց կտակարանացն զլուսաւոր և զկենսատուր քարոզութիւնն նովին հոգալով»⁶:

Առոնք եւս զիսաւոր պատմական վկայութիւնք: Առդ, ԲՆՀ հետեւանք կրնանք հանել այս քիչ շատ շփով վկայութիւններէն: Թուի թէ անկարելի է առ այժմ վճռական և անհերքելի հետեւութիւն յառաջ բերել: Սակայն, հանդերձ այս ուղին տարաձայնութեամբ, զրեթէ բոլոր մասնաճիւղերը՝ որոնք տառչիկայ խնդրոյս վրայ զրեր են, յաջորդ հետեւութիւնը հանելու հակամակ են. այսինքն,

Գ դարու երկրորդ կեսն անդին՝ Ս. Գրոց հայկական կրթին թարգմանութիւնք եղած են. մին՝ Ս. Սահակայ ձեռքով ասորերէն նէ⁷, միւսն՝ Ս. Մեսրոպայ՝ յունարէնէ:

1. Գիրք Գ. Գ. Կ. էջ 534:

2. Նոյն. էջ 546-7:

3. Սահակօրէն այն յիսուն օրինակներէն էին, զորս Եւստեքիոս պատրաստեք էր Կոստանդնուսոսի հրամանաւ (Cornélius, Kaulen): Հմտ. Մատեն. Հայկ. քարգման. նախնեաց. էջ 96-7:

4. Գաւառ. Հայոց. վեցերեք. 1873:

5. Նոյն. էջ 36:

6. Նոյն. էջ 43:

7. Հմտ. Բագմաւաւ. 1898, Մարտ. էջ 148. Ծանօթ. 1. յորում զտեսական գերմանացի բանասիրաց կարծիքն մէջ բերուած է. — զարեալ Փ. Նիւտի եմթագրութիւնն ալ իւր Armén, Chréét. գրոց մէջ:

***** Հմտ. Բագմաւաւ. 1877. էջ 207-9: — Դարձեալ. 1893. էջ 164. Ծան. 1. և 165. Ծան. 1. Ս. Սահակայ թարգմանութիւնք յասորւոյն իմանալու համար միայն արարողական և այլ նշանակիւք զրոց վրայ հաւատարմ փաստ կը պահել. վասն զի, միթէ արարողական զրոց մէջ զիսաւոր տեղին չունի Աստուածաւանդն: — Իսկ մերեւել թուրքովն Ս. Գրոց յասորւոյն որ և է հայ թարգմանութիւն մը, թուի թէ կը հակառակին Կրեման յաջորդ խօսքերուն. «Առաքիւղայն (սուրբքն Սահակ և Մեսրոպ) երկուս յաշխարհացն ի քաղաքն Եղեմեայ զեղեկ և զթովսեփ, զի յասորի բարբառովն զսուրբ գիրս ՆՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՆՍԵՆ Ի հայ լեզու, և գրով աւանդեցնին իւրեանց աշխարհաւ: Իսկ

Այս թարգմանութեանց իւրաքանչիւրին նկատմամբ՝ կան զեռ եւս միջին կէտեր:

Նախ՝ թէ սուրբն Սահակ ձր գիրքերը թարգմանեց: — Մ. խորենացին կը պատասխանէ մեզի՝ թէ բովանդակ Աստուածաշունչը թարգմաներ է*. — Կորիւն կը լռէ զայդ*: — Երկրորդ՝ սրբայն Սահակայ թարգմանութիւնն ի՞նչ բնագրի վրայէն հղաւ: Կորիւն նորնպէս կը լռէ*: — Ղազար փարպեցիին կը հաստատէ՝ թէ յոյն բնագրի վրայ կատարուած է***, իսկ Մ. խորենացին կը պատմէ՝ թէ առաւրականի վրայ եղած է:

Իսկ Միսրոպայ թարգմանութիւնն, ըստ կարծեաց մի քանի քննախիւսաց, երկու ի. բարձրէ որիչ կերպաւորն ունեցած է. Առաջին, յետ ժողովոյն Եփեսոսի (431), որուն ներկայ դռնուեցան Միսրոպայ երկու աշակերտներն, Յովհան Եփեղեցային եւ Յովսէփ Պաղնացի, ուսկից բերին ինն եւ նոր կտաւ. կարանի օրինակ մը. եւ սուրբն Միսրոպայ**** իրեն երկու աշակերտաց հետ այս եփեսեան յոյն երկրակի վրայ թարգմանութիւն մը սկսաւ: — Երկրորդ, տեսնելով՝ որ ան-

կարող են այդ գործը ըստ պատշաճի աւարտել, քանի որ յունարէն լեզուի կատարելագոյն հմուտ չէին, Միսրոպայ վերոյիշեալ երկու աշակերտներն, Մովսէս Խորենացիին ալ միատեղ յԱղեքսանդրիա գնացին, ինչչեռն միւս աշակերտը զրկուեցան յԱմենայն հոգեւորական լեզուի հմտագոյն ըլլալու համար: Յետ դարձին պիտի կատարէին եւ կատարեւ լազործէին իրենց թարգմանութիւնը:

Ոմանք ի քննադատից չեն ընդունիր այդ երկրորդ կէտը. եւ թէպէտ Մ. խորենացու յԱղեքսանդրիա երթը ստոյգ կը համարին, բայց այդ, ի՛րենն, ուրիշ նպատակաւ էր: Վասն զի Առաջին թարգմանիչը, ի՛րենն, ըստ բաւականի յունարէն գիտէին ճիշդ թարգմանութիւն մ'ընելու համար: Ուրեմն Մ. խորենացու յԱղեքսանդրիա ուղեւորութեան նպատակն ի՛նչ էր. գնաց նա յԱղեքսանդրիա՝ միայն հայկական բնագրի վրայ ունեւցնելու համար «ամենեան հատածները», եւ Որդիներայ վիցիշեան օրինակին նշանաւ գրելը¹: — Այս կարծիքն ալ անհիմն չէ. եւ ձեռագրաց քննութիւնն կը հաստատէ զայդ:

Նորա եկեալ կառուարեցին զՅովսէփայիսմ, եւ ի նոսն հաստատարի եղացաց առ պատուական հմար իւրեանց առաքելին զգրիմն (էջ 16) »: Ուր ընդ թարգմանիցսն բառքն արդեօք չեն հաստատեր Ս. Սահակայ կամ ուրիշի մը առաջին զէթ մասնական թարգմանութիւնը յատուղին: — Իսկ խորենացույն ըսածը «զմիւսն զամ թարգմանեալն» նախանշելի է Միսրոպայ ի յունեն թարգմանութեան համար (Հմտ. *Introduit. à la 'critique textuelle du Nouveau Testament*, Paris. I. PP. Martin).

* խորենացու գործը անտեղի է բացարձակ իմաստով իմանալ, իբրեւ թէ Ս. Սահակ թարգմանած ըլլալ բոլոր Ս. Գիրքը, զոր նա չըտէ ալ բացայայտ կերպով. վասն զի եթէ անկարելի չենթադրուի, քայց զէթ շատ դժուարին է որ անն մը միայն այնչափ գիրք թարգմանէր (Հմտ. վերոյիշեալ Բագմավէլը, 1877, եւ 1893): — Հաստատի փաստ մը չկայ ընդունելու զՍ. Սահակ իբրեւ ըստ թարգմանիչ Ս. Գրոց, այլ միայն հաստատող (կորիւն, 18) յօրինող Սրբաւմամի (Խոր. Գ. 41), այսինքն, Ս. Սահակ նորոգի է, փոփոխեր եւ ուղղեր է զմիանգամ թարգմանեալն, ինքն քաջ յունագէտ ըլլալով. վասն զի խորենացու վերագրելու իտեղեքն. «Ջոր (զատույ օրինակ-Ս-Գրոց) ստեղծ Մեծին ՍԱՀԱԿԱՅ եւ ՄԷՍՐՈՊԱՅ, զայրձեալ թարգմանիցսն զմիանգամ թարգմանեալն (կորիւն, զյառաջագոյն. . . ԹԱՐԳՄԱՆԱԼՄ) փութեանիք» (էջ 567), մեզ կ'երեւի, ըստ մշտնադաւանաւորութեան,

թէ Ս. Սահակ զէթ մի մասն ի Ս. Գրոց թարգմաներ է (թէ եւ ի յունեն համարուի), եւ մաս մ'ալ յօրիներ է նորոգմամբ: Եւ զուցէ նորագոյն չայ մեր կարծիքը:

** Կորիւն եւս խորենացու ըսածը բառ առ բառ ունի: *** Կորիւն ի՛րեն խորենացու համանշայն յայտը. լոյն (եթէ սոյն տողեր Ս. Գրոց թարգմանութեան համար նախկնայ, ինչպէս քարէ առ հաստակ նախկնայ են ամենքը): — Նայմ տեղի:

**** Թուի թէ Յովսէփայիսմ իրաւուն հետ խառնել է մեր առաջին եւ երկրորդ թարգմանութեանց խնդիրը, — վասն զի Ղազար փարպեցու խօսքն (էջ 43), երկրորդ թարգմանութեան մասին է, որ անշուշտ յոյն բնագրին վրայ կատարուած է:

***** Մ. խորենացի եւ Կորիւն կը մէկն այս գործին մէջ եւս եւ զՍՈՐՈՐԹ ՄԱՌԱԿ:

1. Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (չար Դ-ԺԳ): Վենետիկ, 1889. էջ 228. — Scrivener եւս կը գրէ. «The object therefore of Mose's voyage to Alexandria was probably that he might add to the Armenian text the Sections of Ammonius, and also the asterisks and obeli of Origine's Hexaplarie copy» (p. 153). — Հմտ. Բագմավ. 1895. էջ 162. 3. Ժաննար. 11

բարբ Կայերէն Նոր կտակարանը ունին ա՝ մանան հատածները. իսկ Որոգինայ նշանագրերն կը գտնուին Աստուածաշնչի մի քանի օրինակաց մէջ. օրինակն իմն, Վեննայի 3270 թ. ձեռագրին մէջ։

Թեպէտ յիրաւի կարելի է պատասխանել այս վերոյիշեալ պատճառաբանութեանց՝ բնորոշ որ Կայկական Աստուածաշունչը այն հատածները ե նշանագրերը առեր են Տաւրիանոսի «Համաբարբառ»էն, որուն Կայերէն թարգմանութիւնը կայ*։ — Բայց կէտ մը կը մնայ մութ, այսինքն թէ՛ Հայք երբ սկսեր են Տաւրիանոսի «Համաբարբառ»ը գործածել։

Չմ'ը կրնար ուրիշ ենթադրութիւն մ'ալ ընել։ Վերագոյն տեսանք՝ որ ըստ Կորինի, Սուրբն Մեսրոպ նախ Առակաց գիրքը սկսեր է թարգմանել։ Արդ այս չի ցուցնէր արդեօք՝ որ Առակաց նախակարգ գիրքին թարգմանուած էին արդէն անծանօթ ժամանակի մէջ՝ անծանօթ անձի մը ձեռքով¹ **։

Միտք բանիւ, այսօրն տարանջատ տեղեկութեանց մէջ յօդի թէ իբրեւ ի բազի կը դառնանք ե կը շրջինք։ Ստուգել այսպիսի միայն կրնանք հաստատել՝ որ Կայկական թարգմանութեան ծագումն կը խորխափէ զեռնս ոչ ըստ բաւականի ճշգրտած անցելոյ մը

խաւարին մէջ։ Գուցէ ապագան լուսաւորէ զայդ լիովին. առ այժմ, լուրջ քննասիրի պարտքն է զոհ ըլլալ թերաստուերով մը։

Քանի մը խօսք ալ ըսնէք Կայերէն թարգմանութեան զանազան տպագրութեանց վրայ։ Այս կէտն ալ ուղղակի կը մտնէ մեր ուսումնասիրութեան պատմական շրջանակին մէջ։

Հայկական թարգմանութիւնն սկսաւ առաջին անգամ ծանօթանալ Եւրոպոյ մէջ ի Ժէ. զարու։ Նախ ի Վենետիկ տպագրուեցան Սաղմոսը, յամին 1515, ե ի Հռովմ յամին 1565 ե 1642։ Այս միջոցին Հայք չունէին տպարան. հետեւաբար (1) անհնարին գտաւարութեամբք կարելի կ'ըլլար ձեռք ձգել ձեռագիրներ ե օրինակել։ Եւ նոյն ժամանակ նաեւ մի քանի լատին քահանայք մտան ի Հայս։ Եւ այս առնելս սկսեալ ըմբռնեցին Հայք՝ թէ որչափ օգուտ կրնան բաղել Եւրոպայէն իրենց տրուած նպաստներէն։ Ուստի, յամին 1665, Թակոբ Գիւթնոյիկոնս յԵւրոպա զրկեց Ոսկան եպիսկոպոսը (միայնակեաց?), Կայերէն Աստուածաշունչը տպել տալու համար։ Ոսկան նախ ի Հռովմ դիմեց, բայց ձերանաւորաց կողմէն դժուարութեանց հանդիպելով², անցաւ

* Տաւրիանոսի Diatessaron (Համաբարբառ) գրոց մասին Հմմտ. Համաբարբառ Ս. Եփրեմի բառին լեզուով. Վենետիկ. 1876. որուն ցառաջաբանին մէջ գերմանացի Ք. Մէսիկէր շննացած է ցուցնել թէ Ս. Եփրեմ իրենը յօդեան ե Տաւրիանոսի Համաբարբառին վրայ։

1. Sorivener, Նոյն տեղ։

** Այս կարծիքը կրնայ ընդգծելի ըլլալ Սաղմոսագրոց համար. բայց Առակաց բոլոր նախակարգ գրոց մասին հաստատի կամ զոնէ հաստատելու փառս չունինք (Հմմտ. Բազմամէլ. 4889, էջ 203-4)։ — Թեովմայ Արքեպիսկոպոս Խոթեցուց համար ըսածը ծանօթ է գերմանի՝ որ միշտ մէջ բերուած է իբրեւ ապացոյց Սաղմոսաց ինք թարգմանութեան մը. «Գիտեն զսաղմոսն զինի թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապաղ ի բերան ունին։ — անշուշտ այս վարդապետաց Հայոց են կամ Կորինսն (էջ 16) յիշածները Եղեբի ե Յովսէփ, որք յատուրայ թարգմանեցին, ե կամ Ս. Սահակ, քան զի Սաղմոսց մեծ մաս ունին արաբաբարբառաց գրոց մէջ, կամ այդ նախ — Սահակեան թարգմանութիւն մ'է. ե այս վերին կէտին վրայ Ս. Վ. Կարինեան ընդարձակ գրած է (Երկրագունտ. բանասիրական անդէս) (Հմմտ. Մատն. Հայկ. թարգմ. մարմնաց. Վենետիկ. էջ 216. — Բազմ. 1893. էջ 165)։

2. Թեովմէ այս դժուարութեանց պատճառն է այն՝ որ Ոսկան համարձակելը էր վաւերադասին համաձայնեցնելը Հայերէն բնագիրը (Kaulen, p. 170, n° 174). Cornély լիովին համարձակ է այս կարծեաց (pp. 387, 388)։ — Lacroze ալ, 1718 թուակեր Պերլիճէն առ Beauesobre ուղղած նամակի մը մէջ այսպէս կը գրէ Ոսկանի մասին. « Il savait un peu de latin et n'avait aucun goût, ni aucune critique. Il n'a, à la vérité, rien changé, ni retranché dans son édition; mais lorsqu'il a trouvé quelque chose de plus dans la Vulgate il ne s'est fait aucun scrupule de le fourrer dans son édition. Il l'avoue même dans une de ses Préfaces, et s'en fait mal à propos honneur... Le beau manuscrit arménien des quatre E-

յԱմուղէրտամ, նախ ի Գաղղիա երթալով, և յԱմուղէրտամ տպագրեց զայն 1666էն մինչեւ 1668:

Հայկական հին թնագրին մէջ կը պակ-
ռէին Սիրաք, Երեմիա և Յայտնութիւն. և
թուի թէ Ոսկան համարձակեր է իւր տպա-
գրութեան մէջ անցընել Լատին Վուլկապալէ
թարգմանուած Սիրաքը, և ուրիշ թարգմանու-
թեան վրայ թարգմանուած Յայտնութիւնը*:
Ոսկանայ զործն կրկին տպագրուեցաւ ի
Կ.Պօլիս, յամին 1705: — Այս ամբողջա-
կան տպագրութենէն զատ, առանձին առան-
ձին հրատարակուեցան Աստուածաշնչի մա-
սեր ալ. օրինակ իմն, Սաղմոսը, յամին
1666, յԱմուղէրտամ, յամին 1680, ի
Լիփսիա, — Նոր կտակարան, յԱմուղէրտամ,
1668 և 1698ին:

Միսիթարեան Միարանութեան հաստա-
տութեամբն յամին 1701 կը սկսի նոր դար
մը: Արդէն Միսիթարայ, Միաբանութեան
Հիմնադրին, կենդանութեան միջոց, 1733ին
հրատարակուած էր ամբողջ Աստուածաշունչն,
որ ոսկանեան տպագրութեան կրկին տպա-
գրութիւնն էր: Թամին 1786, տպագրուեցան
Սաղմոսը, և 1789ին, Նոր կտակարանն,
ըստ նոյն ձեռագրաց:

Թամին 1805 կը սկսին քննադատական
տպագրութիւնը: Հ. Զօհրապ հրատարակեց
ի վէննետիկ, 1805ին, բովանդակ Աստուա-
ծաշնչի քննադատական տպագրութիւն մը,
քառածալ և ութածալ կրկին դիրքերով: Այս
աշխատութեանս հիմն դրած է 1819 թուա-
կանի ձեռագիր մը, և ուրիշ ստանեւինն նո-

րադոյն ձեռագիրներ համեմատած է: Ասոր
մէջ Սիրաքն թերակատար է: — Վենետիկոյ
տպարանին մէջ զանազան ժամանակ յաճախ
տպագրուեցան Սաղմոսը, վերջին անգամ
1856ին, Գիրք Իմաստութեան (Սողոմոնի)
1824 և 1854ին (յոյն և լատին թնագիր-
ներով), Գործք Առաքելոց և թուղթը Առա-
քելականը 1824ին, վերջին անգամ ըս-
լոր Նոր կտակարանն յամին 1863, Աւե-
տարանը միայն, 1869: — Այս միջոցին,
հին ձեռագրի մը մէջ զանուեցաւ Սիրաքայ
հին թարգմանութիւնն, որ առանձին տպա-
գրուեցաւ 1833 և 1853ին: — Եւ այս բոլոր
մասնական աշխատութեանց օգնութեամբ և
ուրիշ հին ձեռագիրներ ալ համեմատելով,
յամին 1860, ամբողջ Աստուածաշնչի քննա-
դատական նոր տպագրութիւն մը կատա-
րուեցաւ**:

Այս վենետիկեան տպագրութիւններէն զատ,
ամբողջ Հայերէն Աստուածաշունչն տպուե-
ցաւ ի Փեղերսպուրիկ, 1817ին, և ի Մոս-
կուա, 1843ին: — Վերջապէս վենետիկեան
Միսիթարեանը տպագրեցին Նոր կտակարա-
նը, յամին 1864***:

Շարայարելի

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ա Ր Զ Ն

ԱՐԶՆ. — Աղձնեացի ահադի հին գա-
ւանդներէն մին, գրուած է նաեւ Արձն և Աղձն
ձեւերով: Օտար մատենագիրք եւ զանազան
կերպերով դրած են գաւառիս անունն, ինչ-
պէս Արշաւանի, Արզնանի, Արզուն, և այլն:
Գաւառիս սկզբնական պատմութիւնն, ինչ-
պէս նաեւ անուան ստուգաբանութիւնն տա-
կաւին անձանօթ են: Խորենացոյն պատ-
մութենէն կը տեղեկանանք որ Սանատարայ
ցեղէն ոմն Շարայան երբ կուսակալ դրուե-
ցաւ մեր աշխարհի արեւմտեան հարաւային
կողման, այս գաւառս ալ իրեն պարզեւ տը-
րուեցաւ: Թ. Արծրունիին գաւառս կը հա-

vangiles que j'ai trouvés à la bibliothèque du
roi, et que j'ai copiés pour mon usage, m'a
exactement informés de toutes les additions
dont cet Evêque arménien a interpolé son
édition. A mon grand regret, je n'ai aucun
manuscrit des Actes et des Epîtres ».

* Հմտ. Մատնմ. հայկ. Թարգման. Սայմոնաց.
վէնետիկ. էջը 221-225:

** Այս տպագրութիւնը պատրաստած և կատարած
է Հ. Արսէն Բազարյանի, համեմատելով նաեւ յոյն
թնագրի նաեւ:

*** Աստուածաշունչի զորք ամբողջական և մասնական
դանադան տպագրութեանց մասին Հմտ. Հայկական
Մատնագիրութիւն, վէնետիկ. 1883: